

М. І. АРТАМОНОВ

Кіммерійська проблема *

«Кіммерійський морок», про який говориться в «Одісеї» Гомера (XI, 14), залишається не розвіяним до цього часу. Нечисленні й до того ж суперечливі відомості про кіммерійців у стародавніх письменників — Геродота і Страбона та в ассирійських клинописах доповнені археологічними пам'ятками, але одночасно виникли нові питання і, передусім, про відповідність писемних свідчень археологічним даним.

За Геродотом (I, 2; IV, I, 11, 12)¹, кіммерійці були вигнані скіфами, що вторглись в Північне Причорномор'я у VII ст. до н. е. Отже, археологічні пам'ятки попереднього часу в Північному Причорномор'ї повинні належати кіммерійцям. Однак скіфська культура, уособлена в так званій «скіфській тріаді», поширюється там лише в першій чверті VI ст. Ніяких ознак її існування в ранній час не виявлено, навіть сумнівні датування найдавніших скіфських пам'яток обмежені VII—VI ст.² Можна припустити, що скіфи з'явилися у Північному Причорномор'ї в VII ст., переслідуючи кіммерійців, і негайно вирушили в Передню Азію шляхом, згаданим у Геродота. Таким чином, вони не встигли залишити у Північному Причорномор'ї будь-яких слідів свого перебування і запровадили свою культуру в цій країні лише, коли повернулися з тривалого походу. Проте масова культура, що передувала скіфському вторгненню, з їх появою не зникла, продовжувала існувати, наче ніяких істотних змін у складі населення не відбулося³. Вона тільки набула певних скіфських елементів.

За писемними свідченнями ассирійських джерел поява кіммерійців у Малій Азії, куди вони, за Геродотом, втекли від скіфів, датується періодом з 722 по 715 р., а вторгнення скіфів в Передню Азію, у межі якої вони, переслідуючи кіммерійців, потрапили, збившись з дороги, — 70-ми роками VII ст.⁴ В такому разі цілком спростовується датування навали скіфів у Північне Причорномор'я VII ст. до н. е. За цими даними скіфи мали потрапити туди ще в VIII ст. Отже, перерва в часі між появою скіфів і поширенням згаданої тріади стає ще більшою, а зв'язок масової культури скіфської доби з доскіфською міцнішим, що розбіжне не лише з хронологією вигнання скіфами кіммерійців, а й із змістом цієї події. Залучення археологічних даних не зменшує плутанини, а збільшує її, «кіммерійський морок» не розвіюється, а густішає.

* Доповідь прочитана на пленарному засіданні XV наукової конференції Інституту археології АН УРСР (Одеса, квітень 1972 р.).

¹ В дужках подано джерело, здебільшого уривки з творів цього автора, наведені в праці В. В. Латишева «Известия древних писателей о Скифии и Кавказе» (т. I. СПб., 1893), яку перевидали у «ВДИ» в 1947—1948 рр.

² А. И. Тереножкин. Скифская культура.— ПСА. М., 1971, стор. 22.

³ А. И. Тереножкин. Предскифский период на Днепровском Правобережье. К., 1961, стор. 237 та сл.; В. Г. Петренко. Задачи и тематика конференции.— ПСА, 1971, стор. 5.

⁴ И. М. Дьяконов. Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту.— ВДИ, 1951, № 3, 50, 65; Б. Б. Пиотровский. История и культура Урарту. Ереван, 1944, стор. 296.

Намагаючись розплутати ці суперечності, ми писали, що ні в VII, ні в VIII ст. населення в Північному Причорномор'ї не змінилось, а це означає, що зафіксований Геродотом переказ про витіснення одного народу іншим не має під собою ніякої реальної основи. Така зміна була, але не в VII ст., як прийнято вважати, а раніше — в XIII ст. до н. е., коли, за археологічними даними, після катакомбної з'явилась зрубна культура. Це й було вторгненням скіфів і вигнанням кіммерійців⁵. Сліди останніх треба шукати в пам'ятках не VIII—VII ст., а значно раніше. Вони представлені катакомбною культурою в її пізніших модифікаціях.

При такому розв'язанні проблеми вишикають нові перешкоди. В асирійських джерелах прихід кіммерійців у Малу Азію через Кавказ зафіксовано в першій чверті VIII ст. Якщо скіфи витіснили їх з Північного Причорномор'я не в VIII—VII ст., а в XIII ст., то де ж перебували кіммерійці протягом півтисячоліття перед тим, як з'явилися у Малій Азії?

Відповіді на це питання допомагають свідчення Страбона. Він теж згадує про кіммерійців в Малій Азії, але за його відомостями, вони вторглися туди не через Закавказзя, а з Балканського півострова, причому ще за часів Гомера чи навіть раніше (I, 2, 9; III, 2, 12). «Час Гомера» можна розуміти по-різному: як період створення гомерівського епосу (вважається, що це VIII ст.) або як добу описаних в ньому подій Троянської війни (XIII ст.). Коли ж кіммерійці перейшли через Босфор?

Геродот (I, 6) і Страбон (I, 3, 21; III, 2, 12; XI, 2, 5; XIII, 4, 8; XIV, 4, 40) згадують про напад кіммерійців на Малу Азію від Пафлагонії до Еоліди та Іонії і Фрігії. При цьому Страбон ототожнює їх з фракійським племенем-трерами, яких локалізують на Балканському півострові на р. Іскірі, між трібаллами та бессами — в північно-західній частині сучасної Болгарії поміж Балканськими горами та Дунаєм (XIII, 1, 8; XII, 7, 7). Він же називає трерів сусідами фракійців (I, 3, 18). За Фукидідом (II, 96, 4), вони належать до останніх. В Малій Азії кіммерійці заселили частину Фрігії на схід від Абідоса (Страбон, XIII, 1, 8), а за Стефаном Візантійським (ВДИ, 1948, № 3, стор. 345) вони близько старокіт володіли на північному заході Малої Азії містом Антандром, який навіть називався Кіммерідою. Можливо, що ототожнення кіммерійців і трерів має під собою серйозні підстави. Вигнані з Північного Причорномор'я кіммерійці відступили в Карпато-Дунайську область, де злились з фракійцями, в результаті чого виникла так звана фрако-кіммерійська культура, наявна в межах широкої смуги вздовж Карпат та в Подунав'ї⁶. Однак час, коли змішане населення цієї області досягло Босфору і почало свої розбійницькі напади на Малу Азію, залишається невідомим.

Страбон (XIII, 4, 8; XIV, 1, 40) як на джерело своїх відомостей про ці напади посилається на Калліна, поета першої половини VII ст., та на Каллісфена, письменника IV ст. Останній свідчить, що цар Лідії Гіг (Гуггу) загинув у боротьбі з кіммерійцями, а столицю цієї країни Сарди вони захопили (за винятком кремля) під час володарювання його сина Ардіса. Про це ж повідомляє і Геродот (I, 15). Дати життя і загибелі Гіга визначаються між 654 та 629 рр.⁷ Ще раніше, близько 676—674 рр., Мідас (асс. Міта), син міфічного засновника Фрігійського царства — Гордія, отруївся кров'ю бика, щоб не потрапити до рук кіммерійців

⁵ М. И. Артамонов. К вопросу о происхождении скифов.— ВДИ, 1950, № 2, стор. 42.

⁶ S. Gallus et T. Horvath. Un peuple cavalier prescythique en Hongrie. Budapest, 1939; J. Harmatta. Le problem cimmerien.— Arch. Ert., VIII—IX, 1946.

⁷ В. В. Струве. Хронология VI в. до н. э. в труде Геродота и дата похода Дария I на скифов Причерноморья.— Этюды по истории Северного Причерноморья, Кавказа и Средней Азии. Л., 1968, стор. 88.

(Страбон, I, 3, 21)⁸. З цього випливає, що найзначніші виступи їх у Малій Азії припадають на VII ст., але це час, коли там перебували не тільки західні кіммерійці, тобто фрако-кіммерійці, але й ті, що прийшли в Малу Азію не з-за Босфору, а через Кавказ. Вони розбили урартського царя Русу I, який виступив проти них, а в 679—678 рр. самі були розбиті ассірійцями, причому загинув також їх цар Теушпа⁹. Але це не зупинило кіммерійців. Тепер вони напали на розташовану в середній частині Малої Азії Фрігію, а потім і на Лідію.

Ватажком кіммерійців, що здобули місто Сарди, був, за Страбоном (I, 3, 21), відомий Плутарху (Марій, XI) та Каллімаху (Гимни, III. К Артеміде) Лігдамис, що загинув потім в Кілікії (південно-східна частина Малої Азії на пограниччі з Ассірією). В гімні Аншурбаніпала до бога Мардука він згадується під ім'ям Тугдамме, царя Умман-манди (АВІУ, № 78—ВДИ, 1951, № 3, стор. 243). Вдруге Сарди захоплено в 645 р. Кобом, що стояв на чолі трерів (близьких до кіммерійців)¹⁰. Таким чином, східні кіммерійці й західні трери розбійничали в Малій Азії майже одночасно, але незалежно один від одного. Нападаючи на цю територію з різних сторін, вони, можливо, були зв'язані один з одним.

Геродот (IV, 11, 12) розповідає, що, відступаючи перед скіфами, кіммерійці зібрались на березі Дністра і вирішили піти з Північного Причорномор'я в Малу Азію, але чомусь рушили вздовж східного берега Чорного моря назустріч ворогам. Ясно, що тут у Геродота нісенітниця і змішано події різного часу. Східним узбережжям Чорного моря кіммерійці пішли в Азію не під час навали людей зрубної культури, що відтіснили засновників катакомбної культури до Дністра і далі в Карпато-Дунайську область, а значно пізніше і за інших обставин. В розповіді Геродота поєднані дві різні події, одна з яких стосується західних кіммерійців, а інша — східних¹¹.

Зрубна культура роз'єднувала катакомбну на дві частини, з яких східна, локалізована в Азово-Каспійському міжмор'ї, співіснувала зі зрубною і разом з нею зазнала з бігом часу настільки істотних змін, що виділення її з відомих нині пам'яток у цьому районі є складним і ще не розв'язаним завданням. Проте найімовірніше припустити, що кіммерійці, як окремий народ, могли увіліти до VIII ст. до н. е., коли вони з'явилися в Малій Азії, в Азово-Каспійському міжмор'ї, бо лише звідти можна було вирушити в Малу Азію через Кавказ. Це припущення підтверджується нещодавно відкритою кобяковською культурою X—VIII ст. до н. е. Зона представлена кількома поселеннями в дельті Дону і, відрізняючись, з одного боку, від кобанської культури Північного Кавказу, а з другого — від пізньозрубної (білозерської) передскіфської культури Північного Причорномор'я, виявляє, проте, близькість до того ж роду пам'яток Північного Кавказу, що й пізньозрубні поселення Північного Причорномор'я. Тому її походження слід пов'язувати з територією, прилеглою до Кавказьких гір, тобто з Азово-Каспійським міжмор'ям¹². Ми не впевнені, що кобяковська культура — це і є кіммерійська, але в даному випадку важливий факт її існування. Адже поряд з нею могла існувати і особлива кіммерійська культура, що мало відрізнялась від культури, поширеної з X—VIII ст. по всьому Північному Причорномор'ю і Північному Кавказу, але разом з тим характеризувалась деякими своїми ознаками.

⁸ Г. А. Меликишвили. Некоторые вопросы социально-экономической истории Наира — Урарту. — ВДИ, 1951, № 4, стор. 39.

⁹ Pauly-Wissowa. Reallexikon der klassischen Wissenschaft. Kimmeric, стор. 415.

¹⁰ И. М. Дьяконов. История Мидии. М.—Л., 1958, стор. 258.

¹¹ М. И. Артамонов. Роль климатических изменений VIII—VII вв. в переселении киммерийцев и скифов в Азию и возвращение их в степи Восточной Европы в начале VI в. до н. э.—Этнография народов СССР. Л., 1971, стор. 45.

¹² Э. С. Шарфутдинов. Кобяковская культура эпохи поздней бронзы на Нижнем Дону. Автореферат кандидатской диссертации. Л., 1971.

У першій чверті VIII ст. кіммерійці з'явилися на кордоні Ванського царства, а потім, сіючи смерть і розруху, обійшли значну частину Малої Азії. Відгукнувшись на прохання про допомогу, з яким звернулись Лідія і Тувал (гори Тавра в східній частині Малої Азії), Ассірія проти кіммерійців і трерів скерувала скіфів, які до того часу вже надійно базувались північніше оз. Урмія і підтримували союзницькі відносини з ассірійцями. Скіфи під проводом свого царя Мадія розгромили кіммерійців, яких очолювали згаданий вже Лігдаміс (Тугдаммі) і його син Сандакшатру, а також завдали поразки трерам з їх вождем Қобом¹³. Це було в 50-х, 40-х роках VII ст. до н. е., після чого напади кіммерійців на малоазійські царства припинились, а вони самі оселялися в Каппадокії на р. Галіс-Кизил-Ірмак (Геродот IV, 12). Цю країну за їх ім'ям ассірійці називали Гімірі, а пізніше вона була відома вірменам як Гамірк¹⁴.

Скіфи, які протягом тривалого часу залишалися союзниками, а по суті васалами Ассірії і виступали з нею проти кіммерійців та мідян, в 612—611 р. перейшли на сторону повсталого проти Ассірії Вавілону і разом з ним та мідянами розгромили Ассірійське царство¹⁵. Воно було поділене між переможцями, в результаті чого до скіфів відійшли північні області цієї держави і Маннейське і Ванське царства — союзники Ассірії. Падіння ассірійської столиці Нінсвії в 612 р. Геродот і вважає початком 28-річного панування скіфів над Азією. В ці роки вони разом з вавілонянами і мідянами завойовували ассірійські володіння в боротьбі з Єгиптом, який на них претендував, підкоряли Ванське царство та інші області, що їм дістались.

В 597 р. союз скіфів та Вавілону з невідомих причин розпався¹⁶, а в 595—594 р. мідійський цар Қіаксар віроломно перебив скіфських вождів (Геродот, I, 106) і, очевидно, в згоді з Вавілоном, почав завойовувати скіфські володіння. Ця війна тривала до 590 р., коли в неї втрутилась Лідія (Геродот, I, 73), що встигла до того часу заволодіти Каппадокією, заселеною кіммерійцями. Цілком імовірно, що перед тим гегемонія скіфів поширилась на цю країну (Каппадокію). Тому мідяни, діставши згоду Вавілона на перехід до них всіх скіфських володінь, заявили свої претензії і на неї, що призвело до війни їх з Лідією. Военні дії проходили із змінним успіхом, а в 585 р. під тиском Вавілону, який переможно закінчив боротьбу з Єгиптом та Іудеєю, між воюючими державами було укладено мир, за яким мідяни, крім уже захоплених ними територій, одержали і Каппадокію. В результаті цього миру ні скіфам, ні кіммерійцям не залишилося місця в Азії.

Причиною війни між Мідією та Лідією, за Геродотом (I, 73, 74), була відмова лідійського царя Аліата видати скіфів-злочинців, що знайшли сховище в його країні. Сталося це так: група скіфів, перебуваючи на службі у мідійського царя Қіаксара, навчала мідійських хлопчиків стрільбі з лука — мистецтву, в якому скіфи не знали суперників. Ображені Қіаксаром, вони помстилися, вбивши одного з своїх учнів і приготованою з нього їжею нагодували Қіаксара та його співтрапезників, а після цього втекли в Лідію. Можливо, такий потворний злочин, що певним чином характеризує звичай скіфів, справді мав місце, але, звичайно, не в ньому полягала причина війни Мідії з Лідією. Злочинці не випадково шукали собі притулку в Лідії: там були й інші скіфи, відтиснуті мідянами до західних меж своїх володінь. Що ж до Қіаксара, то він вимагав не стільки видачі злочинців, скільки припинення допомоги

¹³ И. М. Дьяконов. История Мидии, стор. 285—286.

¹⁴ Б. Б. Пиотровский. Ванское царство. М., 1959.

¹⁵ В. А. Белявский. Война Вавилона за независимость (627—605 гг. до н. э.) и гегемония скифов в Передней Азии.— Исследования по истории стран Востока. Л., 1964, стор. 112; його ж. Вавилон легендарный и Вавилон исторический. М., 1971, стор. 65 та сл.

¹⁶ В. А. Белявский. Вавилон..., стор. 78—79.

скіфам, які зосередились в Каппадокії і продовжували боротьбу з мідянами. Каппадокія була останньою з областей, що належали скіфам, але там, як зазначалося, жили кіммерійці. Ця область перейшла під владу Лідії, можливо, не тільки за згодою, але навіть з ініціативи скіфів, які опинились в катастрофічному становищі і були зацікавлені в допомозі найсильнішого тоді малоазійського царства.

Щодо кіммерійців, то Аліат, за словами Геродота (I, 16), вигнав їх з Азії тому, що вони вороги скіфів. Це мотивування відображає точку зору Геродота, за якою між тими й другими з самого початку їх зіткнення і до кінця існувала непримиренна ворожнеча, чого насправді бути не могло. Саме вигнання скіфами кіммерійців, що залишилися в Азово-Каспійському міжмор'ї, більш ніж сумнівне. Вони пішли звідти приблизно за півстоліття до вторгнення скіфів в Передню Азію, що, безумовно, не відповідає версії Геродота про переслідування перших другими¹⁷. Скіфи дійсно громилі кіммерійців в Малій Азії за вказівкою Ассирії і, можливо, панували над зайнятою ними Каппадокією, але до часу війни Лідії з Мідією становище настільки змінилося, що і у відносинах між скіфами та кіммерійцями сталася радикальна зміна. Тепер у них був один ворог — Мідія, і в боротьбі з нею взаємна ворожнеча відступила перед необхідністю спільних зусиль. Втручання у війну Лідії привело до того, що вона тривала понад п'ять років, а це навряд чи могло бути, коли б скіфи залишилися в ізоляції і, крім лідійців, в ній не брали участі кіммерійці. Тільки ворожнеча кіммерійців з мідійцями, а не із скіфами, змусила їх, як і останніх, після укладення миру піти з Азії. Кіммерійці не могли залишитись ні в Мідії, бо для неї були такими ж ворогами, як і скіфи, ні в Лідії, оскільки її кордон з Мідією пройшов по річці Галісу і вона не мала можливості дати їм притулок, не кинувши тим самим виклик Мідії. Продовжувати ж боротьбу з мідійцями без підтримки Лідії скіфи і кіммерійці були неспроможні, тим більше, що тепер до мідійців будь-коли могла приєднатися вавилонська армія.

Пряма вказівка про повернення скіфів у Північне Причорномор'я є у Геродота (IV, 1), але немає жодних відомостей про те, куди пішли з Азії кіммерійці. Цілком вірогідно, що вони рушили разом із скіфами на північ від Кавказького хребта.

Найдавнішим багатим комплексом скіфського типу в Північному Причорномор'ї є так званий Мельгуновський скарб — інвентар поховання, знайдений в Литому кургані Кіровоградської області в 1763 р.¹⁸ Інші подібні речі походять з поховання поблизу с. Криворіжжя на р. Калитві, притоці Дінця¹⁹. І та і друга знахідки складаються з виробів передньоазійського походження, серед яких є зразки й так званого скіфського звіриного стилю, що виник на периферії стародавніх східних цивілізацій на основі створеного ними мистецтва²⁰. Виявлені в могилах речі, які разом зі скіфами потрапили сюди з Азії, не пізніше першої третини VI ст. до н. е. Предмети з поховань більш пізнього часу вже не відповідають передньоазійським виробам, бо створені в іншому культурному середовищі, де переважав грецький вплив.

Набагато більше коштовних речей передньоазійського походження, як і ті, що належали до Мельгуновського скарбу та криворізького комплексу, виявлено в групі курганів поблизу станиці Келермескої в Прикубанні²¹. Схожість келермеського і мельгуновського мечів, наприклад,

¹⁷ М. И. Артамонов. Роль климатических изменений..., стор. 46.

¹⁸ Е. М. Придик. Мельгуновский клад.— МАР, № 31. СПб., 1911.

¹⁹ А. П. Манцевич. Головка быка из кургана VIII в. до н. э. на р. Калитве.— СА. № 2. М., 1958, стор. 196.

²⁰ М. И. Артамонов. Происхождение скифского искусства.— СА, № 4, 1968, стр. 27 та сл.

²¹ М. И. Артамонов. Сокровища скифских курганов. Прага, 1966, стор. 18 та сл.

обкладених золотом піхов, настільки велика, що, незважаючи на різну якість золота, вони можуть належати не лише до одного й того ж часу, а й до виробів однієї майстерні. В північночорноморських і прикубанських знахідках сполучаються форми й мотиви скіфського, асиро-вавілонського, урартського і греко-іонійського мистецтва, що при наявності останнього може розцінюватися як вказівка на їх не передньоазійське, а спеціально малоазійське походження. В Малій Азії в VII—VI ст. до н. е. роль греків була вже значною, і саме там вони створили, хоча й зв'язане з традиціями Стародавнього Сходу, але своєрідне греко-іонійське мистецтво. Вироби цього стилю могли сполучатися з давньосхідними і скіфськими формами скоріш за все в Каппадокії, де скіфи і кіммерійці залишалися в останні роки свого перебування в Азії. Келермеські знахідки, як і мельгуновсько-криворізькі, мають в своєму складі речі, імпортовані з Азії, і так само, як останні, потрапили в могили зі своїми власниками приблизно в той самий час.

Давно помічена схожість келермеських і мельгуновсько-криворізьких речей, звичайно, пояснюється тим, що і перші, і другі належали скіфам, але, оскільки Прикубання не є частиною населеної скіфами країни, вважається, ніби келермеські поховання залишені ними під час зупинки на шляху в Північне Причорномор'я з Азії. Справді, ці пам'ятки не мають нічого спільного з похованнями місцевого населення, відомого за писемними джерелами з VI ст. до н. е. під загальною назвою меотів, але, безсумнівно, вони жили там і раніше. Невіжчиків ці племена ховали не під курганами, а в безкурганних ґрунтових могильниках з речами того спільного для Північного Кавказу і Північного Причорномор'я типу, про який зазначалося вище і який не міг бути основою для виникнення форм, властивих «скіфській тріаді»²². Келермеські кургани не могли виникнути на місцевій основі, вони з'явилися разом з новим населенням, але не зі скіфами. Це населення постійно жило в Прикубанні, і дальший культурно-історичний розвиток цієї області ґрунтується на внесеному ним вкладі. До того ж, незважаючи на схожість келермеського і мельгуновсько-криворізького інвентаря, поховальний обряд, пов'язаний з прикубанськими і північночорноморськими пам'ятками, зовсім різний.

Хоч точних даних про влаштування поховань в Литому кургані і поблизу с. Криворіжжя немає, за посередніми вказівками, що збереглися, вони являли собою трупоспалення з підпохованням в курганному насипі (Литого кургану) речей, які не потрапили у вогонь. Однак такий спосіб існував у скіфів на початку їх перебування в Північному Причорномор'ї, поки вони не влаштувалися на постійному місці. Згодом характерними для скіфів царських, як називались скіфи, що повернулися з Азії, стали підкурганні поховання в підземних камерах-катакомбах, яких у Північному Причорномор'ї та Прикубанні не було з часу бронзового віку. Після цього минув такий тривалий період (більше ніж півтисячоліття), що не можна їх походження пов'язувати з тим часом. В Келермеських курганах трупопокладення влаштовувались у великих чотирикутних ґрунтових могилах з дерев'яними спорудами на стовпах. Супроводжувались вони похованням в тій же могилі або поряд з нею більшої чи меншої кількості коней. Такі поховання у скіфів царських невідомі, а оскільки поховальний обряд є найбільш постійною етнографічною ознакою, це не дає можливості припускати їх належність до Келермеських курганів. Але якщо вони не меотські і не скіфські, то повинні належати прибулим сюди одночасно із скіфами кіммерійцям, і пікому більше.

Кіммерійці менше, ніж скіфи, зазнали лиха у війні з мідянами. Вони принесли з собою в Прикубання багато коштовних художніх речей, чим

²² Н. В. А н ф и м о в. Сложение меотской культуры в связи со степными культурами Северного Причерноморья.— ПСА. М., 1971, стор. 170.

і пояснюється розкіш поховань їх вождів, значно більша, ніж у скіфів, кількість цінного інвентаря, тоді як останні в тривалій війні втратили своє майно. Скіфам царським потрібно було чимало часу для того, щоб оселитися в Північному Причорномор'ї і здобути в цьому краї панівне становище. Кіммерійці, що прийшли в країну, зайняту меотами, теж потребували часу для встановлення стабільних відносин з аборигенами.

Чому кіммерійці оселились в Прикубанні, хоч їхні предки навряд чи тут жили, залишається невідомим, як і процес взаємодії з меотським середовищем. Про те, що меоти перебували в Прикубанні і з появою кіммерійців, свідчать могильники VI та наступних століть, які зберігають характерні ознаки меотського поховального обряду²³. Але поряд з ними існують поховання і з келермеською, тобто кіммерійською, традицією, які характеризуються дерев'яними, згодом кам'яними та сирцево-цегляними склепами в земляній могилі. Подібні пам'ятки особливо численні в низзі Кубані, на Таманському півострові, а також на Керченському півострові, що може вказувати на зосередження кіммерійців саме в цих місцях Причорномор'я.

Спеціальної уваги заслуговують давні кургани з поховальною спорудою у вигляді шатра на поверхні материка і численними кінськими похованнями. Найбільш ранній з цих курганів поблизу станиці Костромської належить якщо не до першої половини, то до середини VI ст. до н. е.²⁴ Пізнішим часом — кінцем VI і V ст. датується Ульський курган²⁵. Залишається нез'ясованим: чи всі ці поховання є кіммерійськими, як в келермеських пам'ятках, чи є різновидом в зв'язку із зміною етнічної належності похованих властивого їм типу. Можливо, що це могили місцевої меотської знаті, влаштовані на зразок кіммерійських, але з деякими відмінностями, зумовленими способом життя і рисами побуту. В такому випадку можна було б вважати, що кіммерійці, оселившись серед меотів, не підкорили останніх, а встановили якісь інші форми співіснування з ними, причому меотська знать не лише не втратила свого становища, а навпаки, наслідуючи кіммерійців, посилила соціальні позиції і владу над очолюваними нсю племенами. В процесі співжиття кіммерійці і меоти настільки зблизились, що греки, які оселилися на берегах Керченської затоки, перестали відрізняти їх і всіх називали меотами.

Тим часом, є підстави вважати, що за рівнем соціально-економічного і культурного розвитку серед цих племен особливе місце посідали сінди. Вони жили найближче від всіх до Керченської протоки і були тісніше зв'язані з греками, ніж інше прикубанське населення. Якраз серед них розповсюдженою формою поховальної споруди була сирцева камера, тобто земляна могила з впускним сирцевим склепом чи просто із стінами, обкладеними цеглою. Такий тип, споріднений з келермеською формою могил, свідчить про більшу, ніж у інших меотів, етнічну близькість сіндів до кіммерійців, якщо вони не були прямими їх нащадками.

Як відомо, Керченську протоку греки називали Боспором Кіммерійським. Геродот (IV, 12) згадує ряд пунктів з кіммерійськими назвами по її берегах: Кіммерійські стіни, Кіммерійські переправи і Кіммерія, а Страбон (XI, 1, 5; VII, 4, 3) додає до них місто Кіммерік і гору Кіммерій. На цій підставі вважають, що по обох берегах Керченської протоки жили кіммерійці, але ще до скіфської навали у Північне Причорномор'я. Досить сумнівно, щоб пам'ять про них могла тут зберігатись з II тисячоліття до н. е., коли вони були представлені катакомбною культурою, тим більше, що ніяких даних про поширення цієї культури в межах Керченської протоки невідомо. Немає свідчень і про перебування

²³ П. В. Анфимов. Меото-сарматский могильник № 2 у станиці Усть-Лабинской.— МИА, № 23. М., 1951.

²⁴ М. И. Артамонов. Сокровища скифских курганов, стор. 27—28.

²⁵ Там же, стор. 26.

там кіммерійців в період, який передує їх переселенню з Азово-Каспійського міжмор'я в Малу Азію. Зважаючи на це, цілком ймовірно, що кіммерійська топоніміка на берегах Керченської протоки з'явилась лише після повернення їх з Азії, коли вони під ім'ям сіндів володіли берегами цієї протоки. Але пам'ять про них, як про кіммерійців, була ще живою, і вони не ототожнювались з меотами.

Інші докази на користь кіммерійського походження сіндів знаходимо в іменах боспорських царів. Крім грецьких, серед них є і такі, як Спарток і Перісад, визнані фракійськими, причому першим іменем називався засновник боспорської царської династії Спартоکیدів. Можливо, це був ватажок фракійських найманців. Вони захопили владу у Боспорі, який являв собою союз розташованих по обидва боки Керченської протоки грецьких колоній²⁶.

З уривчастих відомостей Діодора Сіцилійського (Бібліотека, кн. XII—XX) відомо, що влада в об'єднаних містах Боспору від грецької династії Археонактідів перейшла до Спартока і його нащадків в 438 р. до н. с. Це був час, коли створювався Афінський союз і Перікл здійснював свої поїздки по Чорному морю з метою приєднання до союзу грецьких міст на узбережжі. З них на Керченській протоці йому вдалося залучити тільки Німфей, який не входив до складу Боспорського об'єднання²⁷. Зміни в управлінні Боспором були викликані домаганнями Афін, що прагнули поширити свою гегемонію на боспорські міста, і, в свою чергу, заходами Боспору, спрямованими на посилення його воєнного потенціалу. Про ворожі відносини між ними в цей час можна судити ще й з того, що в праці Геродота, яка створювалася саме тоді, зовсім відсутні відомості про боспорські міста, хоч у ряді випадків згадка про них була б не тільки доречною, але й необхідною. Так, Геродот замовчує навіть їх існування, паче для нього й для афінян, яким він адресував свою працю, самі назви цих міст були невідомі²⁸.

Навряд чи посилення військової могутності Боспору можна було досягти шляхом залучення фракійських найманців, тим більше, що ніяких відомостей про них на Боспорі до кінця V — початку IV ст. немає, та й тоді кількість їх не перевищувала 2000 чоловік (Діодор, XX, 22). Це завдання можна було розв'язати завдяки зміцненню зв'язків з войовничими тубільними племенами, які оточували грецькі міста. Ми висловлювали припущення, що Спарток, який очолював Боспор в традиційному для греків званні архонта, був не фракійського, а сіндського походження²⁹. Тепер є нові аргументи на користь цього припущення.

На початку свого поселення у варварському оточенні греки прагнули заручитися підтримкою місцевої аристократії. Найближча до міст тубільна знать дедалі тісніше зближувалася з греками не лише в економічному, а й в культурному відношенні. Представники цієї знаті, що стояла на чолі родоплемінних організацій, не тільки продавали грекам продукти власного господарства і зібрані у підвладного населення, але й робили колоністам різноманітні послуги: були посередниками в зносинах з іншими племенами, забезпечували охорону торгових караванів, подавали збройну допомогу грецьким містам. Вони, як, наприклад, скіфський цар Скіл (Геродот IV, 78, 79), подовгу жили в містах, іноді оселялись в них, засвоювали грецьку мову і уявлення греків і навіть ріднилися з ними. Поховання такої еллінізованої знаті виявлені поблизу грецьких міст і характеризуються рисами місцевого та грецького походження.

²⁶ В. Ф. Гайдукевич. Боспорское царство. М.—Л., 1949, стор. 56.

²⁷ С. А. Жебелев. Афины, Нимфей и измсна Гилона.—Северное Причерноморье. М.—Л., 1953, стор. 180 та сл.

²⁸ С. Лурье. Геродот. М.—Л., 1947, стор. 16 та сл.

²⁹ М. И. Артамонов. К вопросу о происхождении боспорских Спартокидов.—ВДИ, 1949, № 1, стор. 29.

Про поширення впливу грецьких міст у Прикубанні в кінці VI — на початку і в першій половині V ст. можна мати уявлення на підставі згаданих курганів Ульського аулу. Найяскравіше ж сліди його виступають в курганному могильнику «Сім братів», розташованому поблизу сіндського городища недалеко від станиці Варениківської в пониззі Кубані. Поховання, які збереглися в двох з цих курганів (2-му і 4-му), належать до другої половини V ст. Вони були влаштовані в склепах з сирцевої цегли і перекриті плоскою дерев'яною покрівлю. Небіжчиків ховали зі зброєю і кількома конями, а в інвентарі поряд з місцевими речами були вироби, виконані в грецькому чи греко-перському стилі³⁰. Городище неподалік станиці Варениківської, очевидно, було стародавньою столицею сіндів, а виявлені тут поховання належали членам місцевої династії царів-вождів, в побуті яких грецький вплив відіграв визначну роль. Один з членів цієї династії і зайняв місце правителя Боспору, причому не в результаті завоювань, а за згодою греків, про що свідчить присвоєний йому титул архонта. Архонти у греків з'явилися при переході від монархії до республіки і вважались виборними особами, хоч фактично в багатьох випадках не відрізнялися від царів. Після Спартока Боспором правили його нащадки: син і онук. За свідченням Діодора, після семирічного правління Спартока царювали Селевк, Сатір і Левкон, кожний по 40 років (XII, 36, 1; XIV, 93, 1; XVI, 31, 6). Такий збіг у визначенні часу викликає сумнів щодо вірогідності даних цього письменника, але ніяких можливостей для перевірки їх немає. За Діодором стільки ж років, як і Селевк — спадкоємець Спартока, правив Сатір, з чого випливає, що обидва вони були співволодарями або очолювали різні частини успадкованих від батька володінь. Ніяких відомостей щодо правління Селевка не збереглося. Про Сатира ж відомо, що він був одноосібним правителем грецьких міст Боспору³¹. А це означає, що Селевк або особа міфічна, або цар не боспорських міст, як припускав К. Вернер на відміну від В. В. Латишева та Е. Мінза³², а Сіндського царства, тісно пов'язаного з Боспором єдністю династії.

У 1953 р. в м. Анапі під час досліджень стародавнього міста, відомого як Сіндська Гавань, Сіндіка і Горгіппія, що було в IV ст. столицею Сіндського царства, знайдено два уламки мармурової плити з проксенічним декретом³³. Від імені царя, який дарував цю проксенію, уціліло лише закінчення «кос» та ім'я його батька Євмел. За палеографічними ознаками, А. І. Болтунова датувала напис першою половиною IV ст., а ім'я царя відновила як Селевк, син Євмела. Хоч В. Ф. Гайдукевич висловив сумнів у правильності такого датування³⁴, напис не можна палеографічно віднести до більш пізнього часу — до кінця IV — початку III ст., коли царем Боспору був Спарток III, син Євмела. Таким чином, дата, запропонована А. І. Болтуновою, вважається цілком вірогідною.

Велике значення мають спостереження щодо змісту і форми проксенії. Привілеї, які вона дає, стосуються того міста, де її знайдено, і не поширюються на міста Боспорського об'єднання. Отже, декрет виданий не владою цього об'єднання, а місцевим самостійним урядом³⁵. Крім того, множина дієслова «дали» в тексті проксенії свідчить, що цей уряд був не одноосібним, а складався, найменше, з двох чоловік. Припущення А. І. Болтунової, що одним з правителів був Селевк, цілком задовільно

³⁰ М. И. Артамонов. Сокровища..., стор. 36 та сл.

³¹ В. В. Латышев. История Боспорского царства.— Понтика, СПб., 1909, стор. 73.

³² В. В. Латышев. Вказ. праця, стор. 176; E. H. Minns. Scythians and Greeks, 1913; K. Wegner. Die Dynastie der Spartokiden.— Historia, IV, 1955, N 4, стор. 419.

³³ А. И. Болтунова. Проксенический декрет из Анапы и некоторые вопросы истории Боспора.— ВДИ, 1964, № 3, стор. 136.

³⁴ Корпус боспорских надписей. М.— Л., 1965, стор. 938.

³⁵ Там же, стор. 939.

вирішує питання про цього відомого Діодору персонажа, який не знаходить собі місця серед боспорських Спартокідів, хоч він і згаданий в числі спадкоємців Спартока. Він, як вважає А. І. Болтунова, був не сином, а братом останнього і після їх спільного батька Євмела правив незалежним від Боспору Сіндським царством. В час видання проксенії Селевк навряд чи міг бути співправителем свого дуже старого батька. Другий син — Спарток став архонтом Боспору, після смерті його замінив на цьому посту в 432 р.³⁶ син Сатір, що правив грецькими містами майже одночасно з Селевком — царем сіндів. Сатір помер в 389 р., Селевк, беручи до уваги події, що відбулися після його смерті, але ще за життя Сатіра, помер не набагато раніше; тоді співправителем його міг бути син Гекатей. До останніх років життя Гекатея, тобто до початку IV ст., і повинна належати знайдена в Анапі проксенія, на початку якої в доповненому вигляді могло стояти: «Селевк, син Євмела, і Гекатей, син Селевка... такому-то дали» і т. д.

Згадані вище події Поліен (Військові хитрощі, VIII, 55) передає так: Сатір відновив на престолі невідомо ким і чому скинутого царя сіндів Гекатея, очевидно, спадкоємця Селевка, і оженив його на своїй дочці, наказавши йому вбити свою колишню дружину меотянку Таргітао. Але Гекатей не виконав наказ, а ув'язнив дружину в фортеці, звідки вона втекла до свого батька. Останній царював над яксаматами, племенем, яке одні автори вважають меотським, а інші зараховують, без достатніх підстав, до сарматів. За Гекатеем Мілетським (Землеописання, фрагм. 166), воно перебувало в сусідстві з сіндами південніше Кубані на Азовському узбережжі. Яксамати та інші меотські племена почали спустошувати Сіндіку Гекатея та володіння Сатіра. Обидва запросили миру і видали як заложника сина Сатіра Мітродора. Через підступну поведінку Сатіра, який організував замах на Таргітао, вона наказала вбити заложника і відновила війну, піддавши країни своїх ворогів страшному розоренню. Сатір, за повідомленням Поліена, помер у розпачі, а його син Горгіпп тільки дарами і проханнями добився миру.

У розповіді Поліена — явна помилка: помер у розпачі цар сіндів Гекатей, васал Сатіра, а він сам загинув під час облоги Німфея у 389 р. (Схолії до Демосфена, XX, § 38). Сатір після смерті Гекатея призначив царем Сіндіки свого сина Горгіппа, свідченням чого є, зокрема, те, що його ім'ям названа столиця Сіндського царства Горгіппія (на місці сучасної Анапи). Це був порт, через який сінди здійснювали зв'язки з античним світом незалежно від грецьких міст на Керченській протоці.

Відомо також, що дочка Горгіппа Комосарія була дружиною Перисада³⁷, онука Сатіра від іншого його сина Левкона. Боспорські правителі і сіндські царі були з'єднані між собою не формальною залежністю, а міцними родинними зв'язками, як члени однієї династії, яку греки вважали варварською всупереч еллінізації та грецьким іменам більшості її представників (Страбон, VII, 3, 8).

Отже, сллінізований батько Селевка і Спартока Євмел був царем сіндів, а Спарток, ставши архонтом боспорських міст, які потребували підтримки сіндів, залишався членом цієї династії і зберігав за собою відповідні права. Тому його син Сатір і підтримав свого двоюрідного брата Гекатея, зміцнивши цей союз шлюбом своєї дочки з сіндським царем. Династичними правами Спартокідів пояснюється і призначення царем сіндів замість померлого, можливо, бездітного Гекатея, сина Сатіра Горгіппа, тоді як другий син Левкон після смерті батька зайняв його місце архонта боспорських міст. Ніякого поділу володінь між синами Сатіра не було, як і між Спартоком та Селевком, тому що так званим Боспорське царство включало тоді лише грецькі міста з прилеглою до них

³⁶ Корпус боспорських надписей, стор. 832 (Хронологічна таблиця).

³⁷ Там же, № 1015.

територією (хорою) і не поширювало свою владу на тубільне населення.

Син Сатіра Левкоц, як показує його титул, стає, крім архонта, царем сіндів і меотів: торетів, дандаріїв та псессів (Корпус боспорських надписей, № 6, 6а, 8, 1051, 1038). Проте він не змінив традиційної їх організації. Невідомо, як підкорив ці племена Левкоц, та навряд чи добровільно. Однак меотські племена були економічно зацікавлені в тісному зв'язку з боспорськими містами. За правління Левкона хлібна торгівля Боспору з Афінами досягла нечуваних розмірів: Афіни одержували половину необхідного їм хліба — 400 тисяч медимнів* (Демосфен. Против Лептина, § 29). Грецькі міста не могли дати Боспору такої кількості хліба, він йшов головним чином від меотів Прикубання. В цих умовах меоти могли піти на зміцнення своїх економічних зв'язків з Боспором шляхом підкорення його правителю як своєму верховному царю, тим більше, що претензії останнього підкріплювались і військовою силою, яка була в його розпорядженні. Левкоц вів війну не тільки з Німфеєм, але й з Феодосією, Гераклеєю, навіть з Родосом і мав сильну армію. До складу її входили, крім скіфів і грецьких та фракійських найманців, які перейшли до нього після смерті батька, також залучені ним аркадяни³⁸.

Судячи з титулатури боспорських царів, зафіксованої в написах, меотські племена то відокремлювались, то приєднувались до Боспорського царства. Отже, воно в своїй тубільній частині не було сталим, місцеві племена, які входили до нього, зберігаючи внутрішню автономію, залишалися в його межах скоріше добровільно, ніж примусово. Для відносин між ними та Боспором особливо показові події, що відбувались наприкінці IV ст.

Після смерті Перісада в 311—310 р. спалахнула міжусобна війна між його синами. Владу здобув Сатір II, але проти нього негайно виступив його брат Євмел, що привернув на свою сторону сусідніх варварів. Процарювавши лише дев'ять місяців, Сатір загинув від рани, завданої йому в битві з Євмелом. Спадкоємцем став наступний брат Прітан, але й він був переможений і вбитий Євмелом, який, крім того, позбавив життя всіх дітей своїх братів, за винятком молодшого Перісада, який встиг втекти до скіфського царя Агара. Персмогу Євмелу забезпечив його союзник Аріфарн, що з'явився на допомогу з 20 тисячами кінноти і 22 тисячами піхоти (Діодор, XX, 22—24).

У рукописному тексті розповіді Діодора Аріфарн названий царем фракійців, що вважається опискою. Гадають, що це цар одного з сусідніх меотських племен, близьких за написанням назви до фракійців-фатеїв. Правда, ім'я цього царя іранське, внаслідок чого дехто вважає його вождем сарматського племені сіраків, які жили поблизу від меотів³⁹. Навряд остання кон'юнктура відповідає дійсності. Царські імена легко переходили від одного народу до іншого, незалежно від етнічних ознак, що ж до озброєного виступу сіраків на допомогу Євмелу, то для цього потрібні були серйозні причини, які важко вбачати у взаєминах з Боспором. До того ж, склад війська Аріфарна скоріше відповідає не кочівникам-сіракам, а народові з осілим способом життя. Імовірно, Євмел тісніше інших синів Перісада був зв'язаний з меотами, можливо, як син дочки сіндського царя Горгіпіа Комосарії, брати ж його походили від іншої матері або навіть матерів несіндського роду. Очевидно, його обійшли в престолонаслідуванні, що й викликало співчуття до нього з боку родичів по матері — меотів, а особливо з якоюсь незрозумілою причини найбільш близьких до нього, як вважають, фатеїв.

Не виключено, що пайменування союзників Євмела в тексті Діодора

* Понад 200 тис. т.

³⁸ В. В. Латышев. Вказ. праця, стор. 77.

³⁹ Д. П. Каллистов. Очерки по истории Северного Причерноморья в античную эпоху. Л., 1949, стор. 221.

фракійцями не є випадковою опискою. Фракійцями, як вказувалося раніше, могли вважатись сінди за їх походженням від кіммерійців, що були в етнічному спорідненні з фрако-кіммерійцями і одночасно з ними розбійничали в Малій Азії. В такому разі Аріфарн міг бути царем не фатеїв, а сіндів, і якщо, до того ж, він син Горгіппа, то, виступаючи на стороні Євмела, допомагав йому, як своєму племіннику. Вже згаданий Левкоп I, брат сіндського царя Горгіппа, іменувався царем сіндів і ряду метотських племен, правив ними і його син Перісад. Таким чином, сінди після Горгіппа, а може й починаючи з нього, були підлеглими Боспору, що не виключає належності їх правителів до однієї династії з боспорськими архонтами, а отже, і права перших втручатися в питання престолонаслідування на Боспорі, особливо якщо при цьому порушувались інтереси близьких для них членів царського дому.

Фракійські імена членів боспорсько-сіндської царської династії, звичайно, є недостатнім обґрунтуванням гіпотези про кіммерійське походження сіндів, але в сполученні з іншими аргументами на користь цієї гіпотези вони набувають важливого значення. Кіммерійці, якої б етнічної належності вони не були, під час перебування в Малій Азії не могли не зустрічатися з фракійцями, або, точніше, з фрако-кіммерійцями, що не втратили з ними спорідненості й після свого злиття з фракійцями, навіть коли ці племена не були близькі до кіммерійців. Останні ще в Малій Азії могли засвоїти фракійські імена, а також встановити зв'язки з малоазійськими греками, що й обумовило швидке зближення між ними на берегах Боспору Кіммерійського.

Дослідники вже звертали увагу на локалізацію легенди про амазонку в Малій Азії (на р. Фермодонті) та в Приазов'ї, висловлюючи припущення про зв'язок цих легенд з кіммерійцями, а останніх — з фракійцями, вважаючи, що ті й другі належали до однієї великої сім'ї алародійських народів. Порівнювали також таманських сіндів з сіндами-фракійцями на о. Лемносі, де жінки відігравали таку ж визначну роль, як і амазонки. Увагу привернула і поширена на Боспорі так звана акварельна кераміка з її зображеннями жінок-войовниць⁴⁰. Додамо, що сіндами ж антична традиція, яка йде від Фукидіда (II, 98), називала фракійців, локалізованих, за Геродотом (V, 3, 5), над крестонянами між Стрімоном та Аксиєм. Ніхто не поглибив цих спостережень, і вони залишаються темою спеціального дослідження, що має суттєве значення для всього комплексу питань, розглянутих в даній статті.

Але й без цього наші припущення про кіммерійців, кіммерійське походження сіндів та сіндську належність династії боспорських Спартокідів за своєю аргументованістю не тільки не поступаються всім іншим гіпотезам, що існують в історичній літературі, а й переважають їх за ступенем вірогідності. Але, оскільки це все ж припущення, які лише логічно зв'язують нечисленні факти, треба сподіватися, що майбутнє принесе додаткові дані для їх більш певного обґрунтування.

М. И. АРТАМОНОВ

Киммерийская проблема

Резюме

В статье излагаются взгляды, ставшие в начале 50-х годов традиционными среди археологов и определившие вывод о том, что скифское вторжение в Северное Причерноморье произошло не в VII в. до н. э., как это считалось ранее, а не позднее XIII в. до н. э.

⁴⁰ М. И. Ростовцев. Эллинизм и иранство на юге России. Пг., 1918, стор. 29.

Культура киммерийцев отождествляется с катакомбной культурой среднего бронзового века, и скифов — с поздней срубной культурой. Предполагаемое продвижение скифов на запад сопоставляется в статье с преданием Геродота о приходе скифов из глубин Азии в степное Причерноморье и вытеснении ими с этой территории киммерийцев. Последние овладевают Малой Азией, но изгоняются оттуда лидийцами и возвращаются на свою первоначальную территорию, в Прикубанье, где оставляют памятники второй четверти VI в. до н. э. — келермесские и другие большие курганы скифской культуры. В Прикубанье от киммерийцев ведут свое начало синды, с которыми, очевидно, общностью происхождения связаны Спартокиды — правители античного Боспора.

М. І. ГЛАДКИХ

До методики типолого-статистичного аналізу палеолітичного кам'яного інвентаря

Метод типолого-статистичного аналізу палеолітичного кам'яного інвентаря був запропонований в 30-ті роки Г. А. Бонч-Осмоловським та В. О. Городцовим¹. Однак науковці не відразу прийняли його. Лише після вдалого використання цього методу Ф. Бордом та М. Бургоном на французьких матеріалах він почав застосовуватись радянськими дослідниками — спершу для пам'яток раннього, а потім і пізнього палеоліту². Це стало базою для детального вивчення історичного процесу, дало змогу виділити техніко-типологічні варіанти і типи мустьєрських пам'яток Руської рівнини, загострило проблему визначення культур у пізньому палеоліті³. Тепер цей метод широко використовують, але цінність висновків від його застосування зменшується через відсутність єдиної класифікації палеолітичних виробів.

При зіставленні окремих палеолітичних пам'яток знахідки з певною близькістю типолого-статистичних показників вважаються одним культурним явищем. Звичайно, в таких випадках ці пам'ятки відносять до однієї культури, бо поки що немає чітких критеріїв того, які саме особливості кам'яного інвентаря відносити до ознак культури, а які до більших культурних об'єднань (областей, зон). Коли дослідник бачить певні відмінності в кам'яному інвентарі, то такі пам'ятки розглядає як різні культурні явища. Але досвід показує, що немає двох палеолітичних па-

¹ Г. А. Бонч-Осмоловский. К вопросу об эволюции древнепалеолитических индустрий.— Человк, 1928, № 2—4, стор. 147—186; В. А. Городцов. Тимоповская палеолитическая стоянка. Результаты раскопок в 1933 г.— Труды Института антропологии, этнографии и археологии АН СССР, вып. 3. М.— Л., 1935.

² В. П. Любим. К вопросу о методике изучения нижнепалеолитических каменных орудий.— МИА, № 131. М., 1965, стор. 7—75.

³ В. Н. Гладкий. Различные типы каменной индустрии в мустье Русской равнины и Крыма и их место в раннем палеолите СССР.— VII Международный конгресс доисториков и протоисториков. Доклады и сообщения археологов СССР. М., 1966, стор. 14—17; М. Д. Гвоздовер. О культурной принадлежности позднепалеолитических памятников Нижнего Дона.— ВА, вып. 27, 1967, стор. 82—101; Г. В. Григорьев. Большая Аккаржа и ее место среди позднепалеолитических памятников юга СССР.— КСИА, вып. 111. М., 1967, стор. 86—90; Л. В. Грехова. Тимоповские стоянки и их место в позднем палеолите Русской равнины. М., 1970, стор. 11—14; М. І. Гладких. Різні прояви пізньопалеолітичної культури в середньому Подніпров'ї.— УІЖ, 1970, № 10, стор. 99—102.